

Kloka gubbar och gummor

I vidare bemärkelse har ”kvacksalveri” kommit att användas i betydelsen att utan kunskaper och utbildning utföra arbetsuppgifter, eller inkomma med åsikter, inom områden som kräver formell kompetens. En person som ger sådana behandlingar kallas för kvacksalvare.

Sedan urminnes tider har man försökt bota sjukdomar och kroppsskador med gamla huskurer och med hjälp av självlärda hemmadoktorer, barnmorskor och ledslitare.

På 1800-talet var det dessutom väldigt glest mellan de formellt utbildade. Även sedan det började finnas, så anlätades de ofta när det var för sent, vilket skapade misstro.

Kvacksalvarna var duktiga på ledskador, de kunde sy ihop stora sår med silkestråd utan att det blev infektioner och de visste mycket om naturmedicin.

”Kvacksalveri” har med åren fått en lite dålig klang. Från mitten av 1970-talet har begreppet därför ersatts av ordet alternativmedicin.

Ledslitarna/kotknackarna

Ledslitarna visste nog mer om hur man får en led i läge än vad läkarna gjorde. Om ett ben var brutet kunde de också sätta benpiporna i läge och spjälka med hemsnickrade spjälor.

De kunde ibland använda hårda metoder. Om en käke hade gått ur led så kunde man slå den i läge med knytnäven.

Kotknackarna anlätades långt in på 1960-talet och kanske än i våra dagar.

Kruskoppen

Johan Olofsson Kruskopp Fana (1776-1865) f i Åselet, Skellefteå lfs, och d i Brattliden, Byske. Han var stamfar för ledslitarna i Brattliden som Åke Lundgrens skildrat i sin roman ”Kvacksalvarna”.

Han var 1807-1818 soldat på rote 91 Kruskopp i Björnmoran och deltog i kriget 1808-09 i Finland. Under ett fälttåg i Norge 1814 fick han en kula i armen vilket medförde en vis livslång lamhet. När han tog avsked begärde han att få kalla sig Fana.

Han grundade 1818 krononybygget Brattliden där han blev en efterfrågad ledslitare.

Brattlid-Oll'

Olof Johansson (1803-1864) f i Kågeträsk, Skellefteå lfs, och d i Brattliden, Byske. Var liksom sin far en känd ledslitare.

Brattlid-Jonke

Den mest kände ledslitaren i slutet av 1800-talet var Brattlid-Jonke, Jonas Liedgren (1837-1913), från Brattliden.

År 1894 skriver provinsialläkare J O Sörlander att Brattlid-Jonke står i mycket högt anseende inom alla samhällsklasser.

Ca 1900. Jonas August Lidgren (1837-1913) med hustrun Margareta Katrina (1835-1912) utanför sommarbo-staden i Brattliden (källa Skellefteå museum)

»Brattlid-Jonke» — hemmansägaren Jonas Lidgren i Brattliden, Skellefteå — vida känd som lycklig botare af benbrott och ledvrickningar, har efter en tids behandling af läkare för inre sjukdom nu som frisk återvändt till sitt hem, hvarom Skelleftebladet velat upplysa, på det personer, som finna anledning anlita L., må slippa att först söka honom i Skellefteå stad.

(N.A. 27/11-97)

1897-11-27 Norrbottens Allehanda

Doctor Nilsson

Brattlid-Jonke lärde ut ledslitarekonsten till systemsönnen ”Doctor Nilsson”, Albin Nilsson (1878-1950), som åkte runt på sin motorcykel och tog hand om ledskadorna. Albin blev morfar till författaren Åke Lundgren som i sin bok Kvacksalvarna berättat om släkten.

Ca 1930. "Doctor Nilsson" på sin motorcykel (källa Åke Lundgren)

Ca 1950 Albin Nilsson drar en fot i led (källa Åke Lundgren)

Alvar Hägglöf

Alvar Hägglöf (1928-1987) född i Bastuträsk och död i Skellefteå var en självlärd kotknackare. Som ung hade han en dröm att utbilda sig till veterinär, men det tog stopp i ekonomin. Intresset för anatomi kanaliserades istället på människor, och Alvar var omvittnat skicklig.

Folk vallfärdade till honom alla dagar och tider på dygnet, så han fick sällan vara i fred. Han hade sin arbetsplats i godshanteringen vid järnvägsstationen i Skellefteå där han körde truck. I ett kyffe en trappa upp tog han emot folk med ryggskott och axlar ur led.

Han var också fotbollsmålväkt i Bastuträsk SK och en av länets bästa när han spelade i Skellefteå IF. Han varvade ned i SJ:s korplag och fotbollen följde honom livet ut.

Lunds FF ca 1970. Längst t.v. Alvar Hägglöf. Knästående längst till höger i första raden hans hustru Majvi f. Nordén

Han blev en populär ledare för Lunds fotbollsflickor, pionjärer på damfotboll i Skellefteå, vilka sedan fortsatte spela under Sunnanå SK:s flagg, med SM-guld och allsvenskt spel. Även i Sunnanå fortsatte Alvar att kurerat fotbollsspelare med problem i knän, fotleder och ryggar.

Alvar Hägglöf var så skicklig att den etablerade sjukvården lät honom hållas. När Hägglöf kände att uppgiften översteg hans kompetens, avstod han från all manipulering.

Många är de skelleftebor som kommit ofärdiga likt krymplingar till Hägglöf, och lämnat honom fullt vigulanta, med ett leende på läpparna.

Den omfattande kotknackarverksamheten var vida känd och Skattemyndigheten var honom i hälarerna. Men Hägglöf var slipad: han tog aldrig betalt! Däremot fanns en utvecklad sedvänja hos patienterna att högst frivilligt lämna en sedel. En femtilapp var ett billigt pris för att bli av med ett ryggskott.

Naturläkarna

De betraktades ofta som en given första instans inom sjukvården. De "recept" de skrev ut blev vanligtvis utan vidare expedierade på apoteken.

Det var på 1800-talet fritt att köpa mediciner så länge de inte var försedda med Farmakopéns "giftmärken". Det fanns alltså ingen kontroll på dosering eller hur läkemedel blandades.

Provinsialläkare Geete hade exempelvis synpunkter på att man vanligen köpte 100 tabletter åt gången av "Pelulae Jodet. ferros." som tydligen var ett mycket starkt läkemedel.

Många gånger var kvacksalvarna "recept" avskrivna från sådana som läkare skrivit ut.

Hemmansägare Dahlberg i Dalbäck, Byske

Arvid Gustaf Dahlberg (1799-1881) född i Hedensbyn och död i Dalbäck, Byske.

Han hade en gång varit i Stockholm, och efter det kom han att utvecklas till självutnämnd kurläkare. En källa i närheten av hans gård utrustades med spång och träbänkar och användes av Dahlberg och hans patienter som hälsobrunn.

År 1854 angriper han Dahlberg för att denne gett sig in på att bota veneriska sjukdomar. Han förbjöds vid vite att fortsätta med sådan läkekonst. Men troligen fortsatte han livet ut.

Doktor Engström i Söderbodan, Östanbäck

Johan Engström (1831-1903) i Söderbodan, Östanbäck var specialiserad på svåra inre smärtot och hade rätt att skriva receptbelagd medicin för apoteket.

Han var en omtalad man som ska ha bott ett hus med stampat jordgolv dit särskilt kvinnorna vallfärdade. Han företog även resor inåt landet.

Lavemangsspruta som tillhört Engström.

(Skellefteå museum, färglagd)

Bokbindargesällen Adolf Nahlbom i Ursviken

Adolf Nahlbom (1802-1878) f i Runtuna i Nyköpings kommun och d i Ursviken var ett rött skynke för läkarna.

Första gången som Nahlbom kommer i fokus för läkarnas vrede var 1860. Tre norska sjömän kom från London till Bockholms hamn. De kände sig krassliga och sökte hjälp hos Nahlbom som ordnade plats åt dem på Ursvikens Gästgivargård. Problemet var att de hade smittkoppor!

Provinsialläkare Lindström anmäler honom för kvacksalveri och han förbjuds vid 50 R:dr rmt, att befalla sig med den medicinska praktiken.

Men Nahlbom fortsatte behandla. Framför allt sjömän för syfilitiska åkommor. År 1866 behandlar Nahlbom en norsk sjöman för lunginflammation men mannen avled efter ett dygn. Kaptenen på båten visade en kvitterad räkning från Nahlbom på nära 40 riksdaler vilket bevisade att Nahlbom sysslade med kvacksalveri och eftersom behandlingen därigenom försenats så dömdes Nahlbom till 50 rdrs böter.

Vintertid så hade Nahlbom ingen intäkt från sin praktik och det innebar att han var tvungen att låna pengar vilket betydde att han nästa sommar var tvungen att fortsätta verksamheten för att försörja sig.

Han ställde till mycken skada. Hur mycket vet man inte då den vanliga patienten, sjömannen, reste vidare.

Men lokalt hade han ex. försökt bota en piga från Ursviken från syfilis vilket gett sårbildningar i gom och på tonsiller. Hon sänds till kurhus.

Målargesällen Bergström i Skellefteå

Mauritz Bergström (1818-1874) f i Halmstad, g i Sundsvall och d i Skellefteå.

Eftersom han försöker bota veneriska sjukdomar så anmäler provinsialläkare Lindström honom 1855 och han förbjuds vid ett vite av 6 rdr 32 sk. Banko att befalla sig med mänskliga sjukdomar.

Fotografen Maja Åström i Bureå

1918 Självporträtt (Maja Åström/Skellefteå museum, färglagd)

Maja Åström f Nordgren (1889-1945) hade från 1914 ateljé i Bureå. Hon gjorde mycket för bygden och ordnade bl.a. kallvattubaler, danstillställningar där ingen sprit serverades.

Som kvacksalvare botade hon "bleksot" genom att med en vanlig nål göra hål i örsnibben samtidigt som hon kylde med en rå potatis. Bleksot försvann kring 1920-talet då kvinnorna började föra ett mer rörligt liv, inte snörde sig hårt med korsetter och inte var satta på svältkost utan fick en mer järnhaltig diet.

”Kloka gubben” i Hjoegböle

Ca 1890 Petter Sehlstedt (Skellefteå museum, färglagd)

Det var dåvarande lasarettsläkaren i Skellefteå, doktor Wennerström som gav smeknamnet.

Lars Petter Sehlstedt (1852-1914) åtnjöt stort förtroende. Många gick först till honom och om han tyckte att de skulle uppsöka läkare så kom man ofta tillbaka till honom för att verifiera det läkaren sagt

Precis som andra kvacksalvare inledde han sin karriär med kurerat djur. Han började studera läkarskrifter och med tiden utsträckte han med gott resultat sina ordinationer till människor.

Han tillverkade inte egen medicin. På den tiden var inte förskrivningsrätten förbehållen läkare så han skrev ut recept.

Han sysslade inte med kirurgi men kunde ta sig an benbrott eller fungera som ledsnitare.

Han var känd för att vara en skicklig jägare och mycket musikalisk

Bonden Anders Nilsson i Tjärn, Burträsk

På 1700-talet var han Burträsk Sockens namnkunnigaste ”läkare”. Han beställde stora mängder mediciner från Stockholm och från apoteket i Piteå.

Han var allmänt ansedd och praktiserade ”förnuftigt och eftertänksamt” enligt Svenska utkome Läkare-Böcker.

Undergöraren Björklund i Burträsk

År 1841 kallade sockenstämman i Burträsk på Jonathan Björklund (1789-1869). Han var född i Nordmaling, tog upp flera nybyggen i lappmarken, var gift och skild och kom från Stensele till Ljusvattnet där han slog sig ned och blev den mest kände undergöraren i norra Västerbotten.

Jonathan uppgavs som ”djurläkare” och opererade utan bedövning t.ex. bort en stor knöl på patron Markstedts granna sto.

Björklund hade lika stort förtroende när det gällde mänskliga krämpor. Han hade ett förflutet som fältskär i ryska kriget och han kunde stämma blod.

Vid ett bröllop i Ljusvattnet blev en Abrahamsson Burman svårt skuren av en sönderslagen brännvinsflaska. Björklund tog Burman avsidet till en bagarstuga och stoppade blodflödet. Burman överlevde.

Hans förtroende var så stort att i januari 1842 beslöt sockenstämman att avlöna honom med 100 riksdaler riksmünt samt betala 30 riksdaler för hans resa till Burträsk. En skattefinansierad undergörare!

Men Björklund kom snart i kollision med lagen. Han blev dömd till böter. När länsman Nyblad skulle inkassera böter för otillåten doktorspraktik betalade Björklund utan knot. Men väl hemma upptäckte polisen att han fått några almanacksblad istället ...

En annan gång då han fick böter utdömda ingick sockenstämman att ingå med begäran att vitet skulle upphävas då han var omistlig som ”läkare”.

Men ansökan blev resultatlös. Sockenmännen betalade böterna efter det att de på en stämma diskuterat om de inte skulle besvara sig över lagens hårdhänthet mot ”Läkaren Björklund” som han kallades i protokollet.

Det ligger i sakens natur att Björklund liksom andra på den tiden i samband med ”läkaryrket” ägnade sig åt ockulta ting. Han kunde ex. göra ”villförsyn”, skapa illusioner.

”Barnläkare Lind” i Burträsk

Björklunds son tog över efter pappa. Korpral Martin Jonatan Lind (1849-192) var en av de första kronojägarna i Burträsk.

Provinsialläkare Gustaf Geete skriver om Lind i sin årsrapport 1881 men tycks anse honom som ganska harmlös.

På väg 364 från Burträsk mot Umeå finns grupper av lärkträd i backarna på Rislandet. De är planterade av Lind.

”Djurläkare Burman” i Burträsk

Burman yrkade på fast anställning som djurläkare i kommunen! Ansökan avslogs då man ansåg att de bönder som behövde hans tjänster skulle betala.

Läkarna och kvacksalvarna

I en rapport 1837 till Sundhetskollegium skriver provinsialläkare Ekenstedt:

”Men en annan Ohyra plågar denna orten nästan mera, än årets Febrar; nemligen 2:ne kvacksalvare, vid

namn, Dahlberg och Herr Wallin, från Bjärträ af S. Ångermanland. Dese Herrar resa omkring beständigt i Byarna, och mot dryg betalning samt stort charlatanvis, lämna medicamenterna, som skola göra underkurer; men som det oftast är sjukdomens förvärrande, ja Döden.”

År 1860 skriver provinsialläkare Lindström:

”Målargesällen Bergström i Skellefteå stad och bokbindargesällen Nahlbom i Ursvik, vid Backholms hamn och lastageplats, finna den medicinska praktiken på ett sätt, mindre ansträngande än deras egentliga yrken, lemna dem nödig bergning. Båda hafva hitkommit som vandringsmän och icke förut egnat sin tjänst åt vetenskapen. I Dahlbecks by bor den 3:dje eskulapen, bonden Dahlberg.

Bergström och Dahlberg äro af Konungens Befallningshafvande vid viten förbjudna den medicinska praktiken.”

År 1863 skriver Lindström: ”Qvacksalvare, de samma som förut: målargesällen Bergström i Skellefteå stad, bokbindargesällen Adolf Nahlbom (1802-1878) i Ursviken och bonden Dahlberg i nordvestra delen af socknen. I Norsjö har inhysesman Norén dött ifrån praktiken, föranledt af ett rus, som vållade honom ett kallbad.”

Provinsialläkare Lindström ansåg att Nahlbom var den som ställde till störst skada genom sina försök att bota veneriska sjukdomar.

Det har tidigare berättats om bokbindaregesällen Nahlbom, målaregesällen Bergström och bonden Dahlberg.

Jordemödrar

I de större byarna fanns för det mesta någon kvinna som var särskilt mycket anlitad som hjälp vid förlossningar. En sådan kvinna kallades i Västerbotten för ”ljusmor”, ”kråmokärring” eller ”jordemora”. Namnet ”kråmokärring” kommer sig av bruket att ”kråma” (krama) ut barnet.

Hon visste genom erfarenhet visste vad som var normalt och vad som var fel och hur man åtgärdade.

Jordemödrarna var vanligtvis kvinnor men det fanns självlärda sjukvårdskunniga män som ibland ryckte in vid förlossningar.

Bonden hämtar barnmorskan, hinner storken före? (teckning av barnmorskan Hildur Lindgren 1941)

Nya jordemödrar rekryterades genom att en befintlig utsåg en ung flicka i grannskapet till hjälp. Flickan blev hennes efterträdare den dagen hon själv inte orkade mer. Jordemodern borde också ha fött barn själv. En del hjälpkvinnor hade även läst litteratur i ämnet.

I de trakter där det var långt mellan gårdarna tillkallades vanligen den närmaste grannfrun till hjälp. I väglös glesbygd var det omöjligt att fara långa vägar efter hjälp. Kvinnor som bodde vid ensligt belägna gårdar fick många gånger föda ensamma.

Kvinnorna fick ofta ligga och föda i makarnas gemensamma säng. Om det fanns en kammare i stugan, var sängen placerad där.

Man fick inte dra ned allt för mycket i barnsängen. Ett underlag av ett fårskinn eller renskinn lagt med hårsidan nedåt var ett bra skydd mot att bloda ned sängen och var mycket lätt att rengöra genom att bara skölja av det med vatten och torka det rent.

Det vanliga var att man låg på rygg med uppdragna ben och födde sitt barn. Det förekom också att man födde stående på knän eller sittande.

Kvinnan och hennes hjälpare skulle helst vara ensamma. Barnen fick fara till grannarna och mannen fick vara ute tills barnet fötts.

Jordemora brukade ha med sig sax och naveltråd. En gryta med kokande vatten och rena trasor skulle finnas till hands i hemmet.

Om det tog lång tid med förlossningen så kunde jordemora på olika sätt påverka förloppet. Bland de mer spektakulära var att ta ett grepp om armarna ovanför armbågen och sträcka ut kvinnan uppåt, så att hon blev hängande fritt i luften. Benen skulle då hållas isär och under henne ställdes ett kärl med mjölk och en glödhet sten. Då bildades ånga och trängde upp i livmodern som förhoppningsvis lösgjorde barnet.

Ett knep för att få fostret att lättare röra på sig och då födas fram fortare var att svänga runt modern som i en gunga.

Folktron var en mycket viktig del i hjälpgummornas färdigheter. Vid förlossningssmärter kunde man ex. låta kvinnan dricka nordrinnande vatten

Kläder från mannen eller hans ring i bädden skulle också ge henne styrka. Likaså religiösa böcker som en bibel eller en psalmbok. Man kunde också genom trollformler överföra kvinnans smärta på någon annan.

Det var viktigt att skydda barnet från de osynliga. När barnet föddes så skulle jordemodern ta emot det med ett klädesplagg och inte med bara händerna. När barnet var fött var det viktigaste skyddet att läsa Fader Vår över barnet.

Barnet navlades på så sätt att navelsträngen bands över med en sammansnodd sytråd. Två knutar knöts med omkring 4 cm mellanrum. Med en vanlig sax, utan någon som helst rengöring, så klipptes navelsträngen av mellan knutarna.

Barnet skulle därefter badas och lindas. Det var viktigt att avlägsna badvattnet genom att ex. hålla det i en grop i gödselstacken som noga täcktes över. Badvattnet ansågs under badningen bli en del av barnet som gick att komma åt den vägen, precis som man kunde komma åt modern genom efterbörden, navelsträngen och det vatten man tvättat moderns kläder i.

Läkarna protesterade kraftigt mot seden att under ett halvår eller år linda barnen för att de skulle få raka armar och ben. Men bruket pågick ändå fram till ungefär år 1900.

Stig Sandström, stigsand49@gmail.com